

ФОНЕТИЧНИЯТ РАЗБОР ЗА ПОДОБРЯВАНЕ ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА НА УЧЕНИЦИТЕ В I–IV КЛАС

Даниела Йорданова

В текста се отделя внимание на проблем, който обикновено не се забелязва в говорната изява на комуникаторите. Всекидневното общуване с околните изисква изказът да е разбираем. Съвременната устна реч има многобройни изговорни прояви, които не затрудняват разбирането в процеса на комуникация. Някои от изговорните варианти обаче са с ярко изразена диалектна принадлежност. В тези случаи книжовното произношение е нарушено. Типична диалектна особеност, която не се възприема като правоговорна норма в книжовния език, е ненормативната редукция на неударените гласни.

Проведени от нас констатиращи експерименти с ученици от I до IV във В. Търново, Г. Оряховица и Плевен (в периода 1997–2003 г.) категорично потвърждават този факт.

Усъвършенстването на езиковата култура на децата в I–IV клас и коригирането на диалектните навици в речта им, налага в условията на образователния процес по български език на, “старта” в училище, да се търсят и прилагат адекватни методически процедури в началното обучение по български език с цел преодоляване на това типично отклонение от нормата.

Във връзка с тази необходимост си поставяме за цел да разкрием методическите възможности на фонетичния разбор за коригиране на диалектната редукция в речта на учениците от I до IV клас.

Очакването е предложените методически процедури да съдействат за подобряване на езиковата култура на 7–11-годишните, като условие за пълноценна комуникация на обучаваните в различни области на обществената практика.

Фонетичният разбор (анализ) е средство за усвояване на езиковите знания в I–IV клас и за “...подобряване на практикуването на езика” (Георгиева 2002:74). Фонетичният разбор заедно с алгоритмите и моделирането с успех може да се прилага като упражнение за преодоляване на диалектната редукция от учениците в началните класове.

В началното обучение по български език се използва фонетичният разбор, без да се употребява терминът.

Фонетичният разбор е упражнение, чрез което учениците от I–IV клас осмислят въз основа на конкретни примери (думи и изречения) фонетичния строеж на езика и долавят връзката му с правоговора и правописа. Чрез фонетичния разбор учениците от I–IV клас усвояват и затвърдяват знания и умения да чуват и откриват точно мястото на звуковете в думата, да съотнасят звуковете с буквите, да изясняват и разграничават артикулационните, акустичните и функционалните характеристики на различните гласни и съгласни (изолирано и в потока на речта), да поставят правилно ударението, да произнасят вярно думите.

Изясняването на тези фонетични явления се свързва с речевата практика на обучаваните. Различните промени, които настъпват при вокалите и консонантите по различни учленителни или фонетични причини, се свързват с усвояването на правоговорните норми. При разбора на звуковете учениците трябва не само да разграничават широки и тесни гласни, звучни и беззвучни съгласни, правилни и неправилни форми, но и да осмислят кога редуцията е нормативна, кога обеззвучаването или озвучаването на съгласните е книжовно и т.н. (в дидактическа последователност по класове, в зависимост от предвидено учебно съдържание по български език).

Алгоритъмът на фонетичния разбор включва:

“... – поставяне на ударение;

разделяне на думата на срички;

характеристика на гласните звукове – брой, вид, букви, с които са обозначени;

характеристика на съгласните звукове – брой, вид (звучни/беззвучни, твърди, меки, букви, с които са обозначени;

съотношение: брой звукове – брой букви” (Георгиева 2002:75).

Още в I клас, в различните етапи от системата за оgramотояване, учениците придобиват умения да откриват и характеризират в началото приблизително, а впоследствие и точно звуковете в смисловата цялост чрез звуков анализ в материализиран, външноречев и умствен план. Съвременната система на оgramотояване предлага апробирани методически похвати за осмисляне на сричковия, звуковия и буквения състав на думите (вж. по-подр. Здравкова 1990, Здравкова 1992, Здравкова 1998). Формират се умения за съотнасяне на звуковете с буквите, за осмисляне на несъответствията между изговор и правопис. Фонетичният разбор е средство за развитие на фонетичния слух на първокласниците.

Като вид упражнение за преодоляване на диалектната редукция в I–IV клас, той се извършва върху лексеми, които съдържат ударени и неударени вокали. Целта е заедно с упражненията за усвояване на словното ударение, алгоритмите и моделирането вниманието на учениците да се фиксира върху ударените и неударените срички (респективно ударените и неударените гласни), за да се подпомогне отстраняването на ненормативната редукция при изговора на същите лексеми.

Използването на фонетичния разбор съдейства за осъзнаване на правоговорните особености при изговора на неударените вокали в различни позиции спрямо ударения. Освен това съпоставителният звуко-буквен анализ подпомага осъзнаването на възможните правописни грешки, които могат да допуснат учениците, вследствие на диалектен изговор на неударените. В този смисъл фонетичният разбор трябва да бъде свързан с правописния. Когато се изясняват промените, които настъпват със звуковете в устната реч в единство се задават въпросите “Как се изговаря?” и “Как се пише?”.

Звуко-сричковият анализ пък е необходим в обучението по български език в I–IV клас за определяне на ударени и неударени срички с оглед на промените в звученето на гласните.

Ще илюстрираме нашите разсъждения с няколко примера.

Основите за формиране на умения у учениците в I–IV клас за усвояване на словното ударение се полагат в I клас. Фонетичният разбор позволява да се усъвършенства това умение и да се отработва правоговорната норма при изговора на гласните в думи.

Примерни упражнения в основния етап от системата за оgramотяване за поставяне на ударението:

1. Сравни думите пàра и парà.
 - Как звучат двете думи?
 - Слушай коя сричка се изговаря с по-голяма сила на гласа в първата дума? Защо?
 - Слушай коя сричка се изговаря с по-голяма сила на гласа във втората дума? Защо?
 - Измислете изречения с всяка дума поотделно.
 - Съотнесете думите към схемите.
2. Помислете зависи ли смисълът на думите от мястото на ударението?

На трапезата има пита с пàра.

От тенджерата се вдига парà.

– Подчертайте думите, които се пишат еднакво, но се изговарят различно.

Примерни упражнения за делене думата на срички:

1. Съставете от сричките думи:

чан... ба

ба ... та

маши... ра

ка... на и т. н.

Примерни упражнения за характеризиране на гласните звукове:

1. Прочетете думата шоколад.

2. От колко срички е думата?

3. Кои са гласните звукове в нея?

4. Какви са тези гласни?

5. С какви букви са обозначени?

1. Прочетете думата цвете.

2. Кои са гласните звукове в думата?

3. Какви са тези гласни?

4. Има ли разлика между изговора и правописа на гласните?

Можем да **обобщим**, че използването на частичния или пълен фонетичен анализ подпомага овладяването на правилното изговаряне на гласните в ударена и неударена позиция. В процеса на извършването му учениците от I–IV клас осмислят фонетичните характеристики на вокалите, долавят на практическа основа по-различното звучене на вариантите, с което се съдейства за подобряване на правоговорните умения и комуникативната им компетентност.

Коригирането на диалектната редукция в говора на 7–11-годишните налага още от началото на обучението им (в I и II клас) да се извършват системни упражнения за усвояване на словното ударение.

Примерни упражнения за усвояване на словното ударение в I и II клас

Във всяко устно изказване всяка дума и форма се разпознава и по характерното за тях ударение. Тази прозодична единица определя различието на една лексема от друга като значещи единици в българския език. В този смисъл важно от методическа гледна точка е изискването учениците още от I клас да усвояват изходните форми на конкретни думи с установеното място на ударението. Още повече, че усвояването му като понятие се свързва с действащата учебна програма за I клас (вж. по-подр. Учебна програма за първи клас 2002/2003 г., ядра 3 и 4 – социокултурна и езикова компетентност: устно и писмено общуване).

Дидактическите основания за усвояване на словното ударение още от I клас свързваме с:

- качествено овладяване на четенето;
- практическо запознаване с алгоритми за проверка на правописа на неударени гласни в думи;
 - осмисляне на фонологичната същност на ударението, което дава възможност в процеса на обучение да се коригират: често грешени думи вследствие на неправилно поставяне на ударението, като: *училища, родина, наука, прочетох, донеси* и т.н.; да се диференцират смислово думи, които са еднакви по фонеман състав, например: *вълна – вълна; пара – пара* и т.н.; да се запомнят акцентни варианти, подадени като лексикален материал в учебниците и помагалата за I клас (при тях думи или граматични форми се изговарят с двойко ударение, например: *работя – работя; мòлив – молìв; нòжове – ножòве* и др.;
 - да се осмисли на практическа основа взаимовръзката между правописа и правописа на акцентната дума;
 - да се постигне по-високо равнище на формираната езикова култура на учениците като част от комуникативната им компетентност.

Силовият характер на българското ударение предизвиква фонетични промени в звуковия състав на думата, които водят до правоговорни грешки в речта на учениците. В много случаи, както установихме, широките гласни извън ударението в североизточните говори се редуцират не книжовно като съответните тесни и обратно. Тази диалектна особеност може да се преодолее с подходящи упражнения.

Този факт налага още от I клас да се предвидят достатъчно упражнения, чрез които след като е усвоено понятието и алгоритъмът за поставяне на словното ударение в подготвителния период от системата за ограмотяване, да се коригират допусканите индивидуални или типични грешки. Предлагат се думи с висока честота на употреба в речта на 7–8-годишните. Лексемите се подават в определена последователност. Работата започва с двусрични думи, в които ударението е съответно върху първата или втората срички. След това в лексикалния материал се включват трисрични думи с ударение само на първата, само на втората и само на третата сричка. По-нататък се работи в същата последователност като се имат предвид предложените лексеми в буквара с фиксирани сричкови комбинации в различните периоди от системата за ограмотяване в I клас. Заедно с правилното поставяне на ударението се осмисля и семантиката на съответната дума. Ще отбележим, че

формирането на практически знания и умения за откриване на ударената сричка, за правилно поставяне на ударението в I клас се осъществява без да се изместват приоритетите на началното оgramотияване.

Методическите идеи за усвояване на словното ударение в подготвителния етап от системата за оgramотияване са част от експериментално апробиран дидактичен модел през учебната 2002/3 години с 24 ученици от I “г” клас в училище “Б. Киро”, град В. Търново с базов учител Саша Денчева (вж. по-подр. Йорданова 2004, бр. 3, 4, с. 3–12; 18–29).

Усвоените умения на учениците от I клас на практическа основа да разпознават словното ударение се усъвършенстват във II клас. В този клас продължава методическата работа за определяне на ударението и правилно изговаряне на думите. Представа се и смислоразличителната функция на ударението – променя ли се мястото на ударението в думата, променя се и нейното значение. Правописът на гласните в силна и слаба позиция според предвиденото учебно съдържание по български език (вж.: Учебни програми по български език за втори клас 2003) се обвързва с работа за осмисляне на ударението и с правоговора на вокалите.

Предлагаме примерни упражнения за усвояване на словното ударение в I и II клас, с които ще илюстрираме нашите разсъждения.

Упражнения в подготвителния етап от системата за оgramотияване

1. Слушайте и пляскайте с ръце, когато произнасям сричката с по-голяма сила. Силата на всяко пляскане да отговаря на силата на гласа, с който произнасям сричката във всяка дума.

<i>бухал</i>	<i>диван</i>	<i>маймуна</i>	<i>шарена</i>	<i>микрофон</i>	<i>зеленчуци</i>
<i>чехли</i>	<i>креват</i>	<i>момиче</i>	<i>панделка</i>	<i>минзухар</i>	<i>поздравява</i>
<i>жълъд</i>	<i>ръка</i>	<i>родина</i>	<i>азбука</i>	<i>таралеж</i>	<i>интересна</i>
<i>куфар</i>	<i>сърна</i>	<i>шишарка</i>	<i>вилаца</i>	<i>плодове</i>	<i>хубавица</i>
<i>морков</i>	<i>сълза</i>	<i>лъжица</i>	<i>ножица</i>	<i>градове</i>	<i>бърборана</i>

2. Слушайте и повторете думата, като пляскате по-силно с ръце, когато изговарям с по-висок глас ударената сричка. Неударените срички отбелязвайте с по-леко пляскане на ръце. (Учителят изговаря думите, като отделя с гласа си ударената сричка. След изговора на думата от педагога учениците пляскат с ръце, като открояват ударената сричка с по-силно пляскане на ръце.) Първата дума може да се изговори и изпляска с ръце като образец от учителя.

Думи за упражняване:

● *книга, блуза, чехли, зебра, круша, роза, кукла, ваза, риба, жаба, тигър, мечка, бухал, дюля, пъстър, умен, глупав, шарен, пее, пише, слага и т.н.;*

● *глава, коса, брада, жена, кола, ръка, чете, красив, листа, цветя, лукав, комин, лежат и т.н.;*

● *тетрадка, покривка, кокиче, маймуна, забрадка, обувки, градина, елече, закуска, играчка, оглеждат, пресичат, сбогуват, търкаля, грижовна, игрива, красива, червена, говорят, часовник, шишарка, родина и т.н.;*

● *мелница, панделка, шарена, кошница, азбука, вилица и т.н.;*

● *тролейбус, химикал, папагал, планина, засадил, панталон, календар, минзухар, язовир, самосвал, белобрад и т.н.;*

● *катерица, маргарита, метличина, училище и т.н.*

3. Слушайте думите от упражнение 2 и ги повтаряйте, като отделяте с по-висок глас ударената сричка. (Използва се лексикалният материал от първите упражнения или се въвежда нов от учителя).

4. Направете сричков модел на думите и поставете ударението.

Образец: *ваза* ⊥

Думи: *стрелка, орехи, букети, микрофон, касетофон и др.*

5. Образувайте думи с помощта на картините. Изговорете ги, като отделяте с по-висок глас и почукване по чина ударената сричка.

Картини: *ряпа, чанта, къща, буква;*

дъска, глава, коса, ръка;

кокиче, лисица, лъжица, слушалка;

планина, тролейбус, очила, светофар;

улица, кошница, азбука, болница;

училище, химикал, таралеж, папагал.

Упражнения в основния период от системата за оgramотвяване

1. Слушайте думите от касетофона. Коя сричка се изговаря с по-силен глас? Как се нарича тя?

Думи: *бебе, жаба, агне, чаша, коте,
червен, коза, петел, мете, перде.*

Повторете думите така, че да подчертаете с гласа си ударените и неударените срички.

2. Слушайте думите от касетофона. Отбелязвайте с по-силно или по-слабо пляскане на ръце ударената и неударените срички.

Думи: *камък, спътник, татко, риба, мила, тъмно, скача, ходи, гони, скала, тесла, лови, седи, стои колибка, планета, машини, вървели и т.н.*

3. Учителят предлага картини с различни предметни изображения. Задачата на учениците е да изговорят думите на глас, като обърнат внимание на ударената сричка.

Разгледайте картините. Изговорете думите, чиито названия са изобразени на картините. Отделете с гласа си ударената сричка.

Картини: *гора, глава, ръка, коса, вода, жена, колело, пиле, пате, коте, молив, обувка.*

4. Учителят предлага контурни изображения на предмети. Задачата на учениците е да оцветят тези предмети, в чиито названия е ударена първата сричка. (Вариант на упражнението е да се оцветят по групи предметите, в чиито названия е ударена първата, втората или третата сричка.)

5. Прочетете какво разказват първокласниците Катя и Гошо за своето семейство. Поставете ударението в думите. Подчертайте ударената сричка. Думите са включени в предметни изображения на момиче и на момче. (*Мама ми е бебе. Татко кара кола.*)

6. Бърборан се затруднява къде да постави ударението в думите. Помогнете му. Свържете ги в изречение.

Думи: *книга, с, баба, чете, приказки.*

7. Прочетете думите. Оцветете във всяка от тях ударената сричка.

КОЛА

КОСА

КОЖА

8.1. По какво си приличат и по какво се различават думите?

8.2. Какво назовават?

8.3. Изговорете ги една след друга.

Упражнения в периода след оgramотяването и във II клас

1. Нарисувайте предмети, в чиито названия е ударена първата сричка. (Вариант на упражнението е да се постави самостоятелна работа на учениците по избор в клас или вкъщи да нарисуват предмети, в чиито названия е ударена втората, третата сричка и т.н.). Изговорете думите, като отделите с гласа си ударената сричка.

2. Прочетете текста. Поставете ударенията в думите. Какво заглавие ще изберете?

Доиде пролетта. Дърветата цъфнаха. Тревата поникна. Птиците долетяха отдалеч.

3. Прочетете текста. Поставете ударението на всяка дума.

Моето коте

Моето коте се казва Тигър. Шарено е. Прави бели. Не слуша много. Обаче го обичам.

3.1 Как се изговарят малките думи?

4. Образувайте от малките думи по-големи. Запишете ги. Поставете ударението на всяка дума.

Образец: мак, мака, макове

Думи: град, стол, глава, ръка.

5. Прочетете двойките думи: кàлен – калèн; пàра – парà; хòра – хорà.

По какво си приличат и по какво се различават? С всяка дума от двойките съставете изречение.

6. Подберете към думите съответстващите картини. Определете мястото на ударението в думите.

Думи: вълна – вълнà пàра – парà

7. Кои думи са без ударение? Със стрелка отбележете към коя дума се отнасят при изговор.

Образец: Гошо е ученик.

Изречения: Лили има рана на крака. Брат ми ходи в детска градина.

Татко е скиор. Мими свири на цигулка.

8. По рисунките образувайте думи. Поставете им ударение.

Рисунка косà /на глава/; Рисунка косà /за косене/

9. Колко значения има думата косà? С всяка дума съставете изречение.

На децата се предлагат рисунки на косà /на глава/ и косà /за косене/

10. Допишете думите. Попълнете пропуснатата сричка. Поставете ударението над думите.

Рисунки: гъба, дърво, кола, обувки, пиано, слънце, фотьойл, термометър.

Срички: гъ___, дър___, ко___, обув___, пиа___, слън___, фо___, прасхомукач___, термоме___.

10. Чуйте думите и запомнете как е нужно да ги произнасяте. Прочетете ги една след друга. (В това упражнение се предлагат думи, чието ударение често се греши).

Думи: *родина, училище, научен, молив, хартия...*

В заключение ще отбележим, че извършването на фонетичен разбор в практически план и упражненията за усвояване на словното ударение в I и II клас, а при необходимост и по-нататък, подобряват езиковата култура на децата. Учениците усъвършенстват фонематичния си слух и овладяването на правилния изговор на гласните в ударена и неударена позиция. За да се преодолее диалектната редукция в речта на учениците още от началото на тяхната обучение (от I клас), е наложително в условията на образователния процес по български език да се извършват системни упражнения за осъзнаване на силовия характер на словното ударение в българския език, на различието в звученето на ударените и неударените гласни.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Георгиева*, 2002: М. Георгиева. Обучението по български език в началното училище. Шумен, 2002.

2. *Здравкова и др.* 1990: Ст. Здравкова. Буквар за първи клас. С., 1990.

3. *Здравкова*, 1990: Ст. Здравкова. Ограмотяването на децата в първи клас. С., 1990.

4. *Здравкова*, 1998: Ст. Здравкова. Обучение в начална грамотност. Пловдив, 1998.

5. *Йорданова*, 2004: Д. Йорданова. За усвояване на словното ударение в подготвителния етап от системата за ограмотяване. – Начално училище. С., 2004.

6. *Учебна програма* по български език и литература за първи клас 2003: Учебна програма по български език и литература за първи клас. – Учебни програми за първи клас на Министерството на образованието и науката. С., 2003.

ФОНЕТИЧНИЯТ РАЗБОР ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА
НА УЧЕНИЦИТЕ I–IV КЛАС

ДАНИЕЛА ЙОРДАНОВА

Резюме

В статията се предлагат проверени в практиката методически варианти за извършване на фонетичен разбор и упражнения за усвояване на словното ударение в I и II клас, които подобряват езиковата култура на децата. Учениците усъвършенстват фонематичния си слух и овладяването на правилен изговор на гласните в ударена и неударена позиция.

THE PHONETIC ANALYSIS IMPROVEMENT OF THE LANGUAGE CULTURE
OF 1ST–4TH GRADE STUDENTS

DANIELA JORDANOVA

Summary

The Article gives practically checked methodic ways for phonetic analysis and exercises for mastering of the word stress in 1st and 2nd grade, which improve the language culture of children. The students improve their phonetic hearing and mastering of the correct pronunciation of the vowels stressed and unstressed position.